

Budapest az irodalomban

Németh G. Béla

1. Egy város, különösen egy nagyváros sokféle szerepet játszhat az irodalomban. Lehet gyűjtőpontja irodalmi törekvéseknek és tömörüléseknek, lehet színtere az irodalom műszaki és szervezési vonatkozásainak, előállításának és forgalmazásának. Lehet egy irodalom fő-fő élményforrása és közönségszolgáltatója, lehet az irodalmon át kifejeződő vágyak szimbóluma vagy ellenséges érzületek támadási célpontja.

Ezek a szerepek és a hozzájuk hasonló többiek gyakran mind együtt vannak egy-egy város neve, fogalma körül, de nem szükségszerűen. Lipcse például egészen a második világháborúig, hosszú időn át, a német nyelvű könyvkiadás fővárosa volt, amellyel csak Stuttgart vetekedett némileg, de az irodalmi mozgalmakban sem egyik, sem másik nem töltött be kulcsszerepet. Az 1870-es, 80-as évek Budapestjéről pedig azt állapíthatjuk meg, hogy központja volt ugyan az irodalomnak sok szempontból, az egyik legfontosabból azonban nem: a feldolgozott élményvilágnak aránytalanul kicsi hányada jutott reá.

Ha mármost a lehető szempontok közül hármat kiemelünk, az előállítását, a jelképét és az élményforrását -- akkor, a rendelkezésünkre álló rövid terjedelemben* -- elsőnek az először említettet tanácsos vázolnunk.

2. A teréziánus korszak, bár gyarmatias, de kétségtelenül erős gazdasági fellendülése sok szempontból tette az ország első számú gazdasági góciává a Duna-parti kettős várost. Köztük volt a nyomdászaté, a könyvkiadásé is. Ekkor dőlt el végképp Pest és Buda vezető szerepe ezen a területen. Amihez nagyban hozzájárult az egyetem Budára, illetőleg Pestre helyezése; de ez az áthelyezés maga nem ok, hanem következmény volt; következménye annak, hogy Pest és Buda volt immár az ország leglüktetőbb gazdasági centruma. S bár a ferenci korszak, kivált annak első fele, rendkívül lelassította, hátráltatta ennek a vezető szerepnek a kibontakozását, megakadályozni nem tudta. Annál kevésbé, mert a nagy palatinus részint egyéni ambícióiból, részint félreszorítottsági érzetéből, részint — ismerjük el — emberi tisztességéből és politikai belátásból nemegyszer ernyőt igyekezett tartani a bécsi hatalmasokkal szemben a maga székvárosa fölé. A centralizálódó birodalom reá bízott részét maga is centralizálni törekedett, erős központot igyekezvén biztosítani neki. S mivel volt érzéke a szellemi dolgok jelentősége iránt, bár alighanem csak igen hézagosa lehettek ismeretei a magyar művelődésről, próbált a honi szellemi törekvések feltételeinek biztosításához is hozzájárulni.

A könyvkiadásnak jelentős mennyisége csett ugyan ekkor még más városokra, például Kassára, Kolozsvárra, Győrre vagy Pozsonyra; a reformkor

* A jubiláris ünnepek során hangzott el ez az előadás.

azonban a mérleget immár egyértelműen Pest és Buda javára billentette. S ha az elnyomatás korában s a kettős monarchia idején tetemes számú s élénk lapkiadást mondhattak is magukénak egyes nagyobb vidéki központok is — nemcsak a szépirodalmi könyvkiadás, de a szépirodalmi folyóiratkiadás is a fővárosban összpontosult. A nemzetiségi csomópontokat, Nagyszebent, Újvidéket, Rózsahegyvet nem számítva, jelentős szépirodalmi könyv s hosszabb életű jelentős folyóirat vidéken többé alig jelent meg. Egy-egy nagy pálya kezdődött ugyan egy-egy vidéken kiadott könyvvel, egy-egy irodalmi megmozdulásnak többször volt egy-egy vidéki város első színtere, mihelyt azonban országos érdeklődés fényébe került, áttevődött megjelenési helye Budapestre. Bródy, Ady, Gárdonyi, Mikszáth esete, a Holnap vagy korábban Brassai vagy Meltzl Hugo kiadványainak sorsa példázhatja.

Az első világháborút követő korszak még inkább fölerősítette Budapest helyzetét, hiszen Szegedet sem számítva, épp a viszonylag élénk kiadói tevékenységgel rendelkező városok kerültek új államigazgatás alá.

3. Rögzítettük a tényeket mindeddig, s nem fűztünk hozzájuk értékelő megjegyzéseket. Nem is kívánjuk tenni ezt, csupán személyes véleményként mondjuk, hogy az angol- német vagy a holland- svéd típusú többközpontú irodalmi-művelődési fejlődés alighanem szerencsésebb. Edinburgh, Göteborg, Hamburg, Köln vagy München többnyire a fővárossal egyenrangú fél volt az illető kultúrák arculatának alakításában. S a londoni, a berlini egyetem nem nyomta agyon súlyával a vidékieket, az oxfordit, a cambridge-it, a heidelbergit vagy akár a kis freiburgit sem. Az új államalakulatokba került magyarság is ott hozott létre először maradó irodalmi és publicisztikai értéket, ahol már voltak, ahol már korábban kialakultak nemcsak a városias művelődési központok, hanem könyvelőállítási, könyvforgalmazási gócok is, Kolozsvárt, Marosvásárhelyen vagy Brassóban.

Természetesen, nem visszavetített óhajításokhoz vagy idegen fejlődési mércékhez kell azonban ítéleteinkben igazodnunk, hanem a hazai történeti lehetőségekhez, szükségszerűségekhez. Nemcsak Kisfaludy Károly nemzedéke érezte úgy, hogy a maroknyi magyar polgáris értelmiséget egy központba, még hozzá a pesti központba kell gyűjtenie, hanem még Arany is egyre hangoztatta a területi központosítás, az egy központba gyűjtés szükségét, nehogy az a kevés erő is, ami a nemzetben, az országban rendelkezésre áll, szétforgácsolódjék, egymást tudomásul nem véve, hatástalanul tevékenykedjék. S a lapjairól közölt előfizetési listák meggyőzően bizonyítják, hogy nemcsak előállítási helye volt lapjainak Pest, de magánelőfizetőinek túlnyomó többségét is — arányszámokban kifejezve —, a kettős város polgársága, gyakran rác és német nevű, német és zsidó származású polgársága szolgáltatta. Gazdaságilag gyenge, fejletlen ország volt akkor ez a miénk, a nemesség, a birtokosság túlnyomó többsége pedig éppen úton volt, hogy a reformkori föllángolás után — ismét a hatalom birtokába jutva —, újra visszasüllyedjen régi közömbösségébe a művelődés iránt. Azoknak, akik kiléptek a nemesség életformájából, s a városban kultúrára vágyva, kultúrára alapozva kívánták életfeltételeiket megteremteni, száma és anyagi lehetősége túlságosan is csekély volt több irodalmi góc létrehozására. Mint ahogy csekély volt ehhez azoknak a száma és anyagi lehetősége is, akik a vidéki polgárságból vagy a parasztságból indultak, és a magyar művelődés fejlesztésének igényét hordozták lelkükben. Pest szinte kizárólagos vezető helye tehát, akár szerencsének tekintjük,

akár kevésbé szerencsésnek, szükségszerűen következett múltunkból, társadalmunk szerkezetéből.

Adva volt ezzel egy kétfősség, egy ellentmondás, melynek következményei a közelmúltig, szinte máig elhatottak. A nemzeti vagyon, a politikai hatalom túlnyomó részét kezében tartó elem, a nemesség, a birtokosság éppúgy vidéki volt, mint ahogy az volt az a réteg is, amelyről az volt a felfogás, hogy a nemzeti etnikum legpregnánsabb elemét képviseli: a parasztság. Az irodalmi központ, Pest és Buda viszont etnikumában még sokáig idegen, a hatalom, a közélet tekintetében pedig még javarészt a sáncokon kívül álló volt. Ez az ellentmondás, amellyel például a hasonlóan centrális helyzetű Párizsnak nem kellett megküzdenie, igen erősen rányomta bélyegét a vizsgálatra kitűzött két másik területre: milyen jelképi szerepet töltött be ez a város az irodalomban, s milyen élményvilágot szolgáltatott az irodalomnak.

4. Buda, Pest és Budapest: mindenik más-más jelképet testesített meg a történelem egyes szakaszaiban, a társadalom egyes rétegeiben. Elsőül Buda jutott el jelképi rangra. A köztudat manapság Mátyás reneszánsz hatalmát és udvarát véli e jelképi rang alapjának. Valójában a város maga sokat, nagyon sokat köszönhetett már Zsigmondnak is, aki szerette ezt a várost, aki kedvezett a polgárainak, támaszkodott rájuk, s akinek uralkodása alatt valódi, európai jelentőségű kézművesi s kereskedelmi góccá emelkedett a délkelet-északnyugati kereskedelmi utakon.

A köztudat azonban — hazaiak és jövevények körében egyaránt — Mátyás fényének és az utána következő zuhanásnak meg a rettenetes török dúlásnak ellentétét érzékelté igazán, s Mátyás erős országának pusztulását Buda romlásával is jelképezte. Bornemissza Péter visszavágyódó szép verse széles körben ismert; de hasonlóképpen együtt siratta el Buda és az ország tönkretűnését Taurinus István, Johannes Langus és Georgius Dedricius is.

Mégis Buda egységes, egyetemes nemzeti jelképpé magasodása csak a 18. században, az önálló nemzeti állam, az önálló *polgári* nemzeti állam vágyának mozdulásaiban született meg. A nagy nemzeti államszervezőre, Mátyásra és fővárosára ekkor vetültek vissza tömör fénykévében a nemzeti vágyak. Történt ez akkor, amidőn Buda lakosságának fele vagy több mint fele német vagy rác iparos, kereskedő vagy szőlőműves volt. Nem tudták ezt a magyar írók? Nagyön is jól tudták; de lelükben nem egyszerűen egy nemzetállam, hanem egy *polgári* nemzeti állam vágyképe lebegett, s némettel és ráccal, örménnyel és göröggel együtt volt Pest-Buda tája hazájok.

S a testvéries együttműködésnek ezt az óhaját a felvilágosodás kora csorbíthatatlanul örökítette át a kezdődő reformkorra. Két tény erős világitásba helyezi ezt a testvéries óhaját. Budát *magában* rendszerint csak akkor említették, ha a múltból törekedtek biztatást nyerni. „Él magyar áll Buda még, a múlt csak példa legyen most” — zengte Kisfaludy Károly. Ha azonban a jelenre, főleg pedig az álmodott jövőre vetették pillantásukat, a két várost egybe vették. „Érdekes, ékes kép, mely a komoly őszhajú hajdant / s a vigarcú jelent egybeszővöd; / Ott a fejedelmi Budát, a polgár Pestet emitten; / abban a régi dicsőnk, ebben egy ifjú világ” — így szólt Garay János szép gemmája. A fölvilágosodás korában s a korai reformkorban többnyire csak azok az írók szóltak türelmetlenül vagy éppen lenézéssel a két város idegen nyelvű polgáriságáról, sőt, magáról a város polgáriasságáról is, akik a rendi ország fennmaradásának vágyát dédelgették. Gvadányi vagy a drámaíró Kisfaludy Sándor példázhatja ezt.

A reformkor delén és második felében módosult ez a helyzet. Az Európa-szerte, a nálunk is és körülöttünk is fokozódó nemzeti mozgalmak hatása, s annak érzete, előérzete, hogy a nem magyar ajkúakat az udvar a magyar reformmozgalmak ellen fordíthatja, megnövelte a két testvérváros gyors magyárosodásának vágyát. S ezúttal immár nem Budára esett a hangsúly, de nem is Pestre, hanem most először *Budapestre*. Széchenyi előtt voltak már szép számmal, akikben fölmerült a kétparti főváros gondolata. József nádor lényegében már egy kézben tartotta a két város gazdagításának, szépítésének gondját. De legkézzelfoghatóbban mégiscsak Széchenyi lelkében fogant meg az európai nagyváros látomása, az ő tevékenysége folytán született meg összekapcsolásának legfőbb előfeltétele és szimbóluma: a híd.

Pest a reformkor, a polgárosító nemesség irodalmában nem vált értékjelképpé, de nem vált maró gúny támadásának célpontjává sem soha. Szerető humorral övezték inkább, mint satírával. A jövőt látták benne, de csonkának, bénának, balognak vélték. A maguk hagyományát s, persze, a maguk vezető szerepét hiányolták belőle. S emellett, akik ösmerték a Nyugat nagyvárosait, túlságosan is vidékiesnek, akik meg csak a magyar vidéket látták még, túlságosan is zajosnak és tarkának vélték. Berzsenyi például egyenesen bocsánatot kért, hogy egy alkalommal versében Pestet dicsérte; erőszaktevésnek érezte tettét költészetén. S a népből jöttek is többnyire némi húzódozással vették tudomásul a város szokásrendjét, némi komikumérzéssel értékvilágát, némi megütközéssel erkölcsiségét. A korszak elején Csokonai *Pesti dicsőség* c. verse, a korszak végén Arany *Szőke Pannija* tanúsíthatja ezt. Leghamarabb a falusi értelmiség és vidéki polgárság fiai találták magukat benne otthon. Vörösmarty meg Nagy Ignác, a két kasznárfi, Frankenburg és Pákh, a két kisvárosi, Pálffy Albert és Kuthy Lajos, a vidéki honoratiorok világából jött kettő. De jelképpé ők sem léptették elő. Csak a korszak dicsőséges és tragikus végső évtizedében lett jelszó a város neve, de akkor is inkább a publicisztikában, mint a szépirodalomban.

Budapest nevét azonban, amidőn azt Széchenyi zászlóra tűzte, szinte mindenki szívesen vette. Mi sem jellemzőbb, mint hogy a vezető réteg legiskolázottabb csoportja, Eötvös és társai, a centralisták Budapesti Szemlének nevezték azt az orgánumot, amelyet egy új vezető garnitúra fölnevelésére szántak. A forradalom s a szabadságharc viharában ugyan egy pillanatra szétszakadni látszott az új név, szembe kerülni a két város, de a forradalmi kormány budapestinek mondotta magát, s a törvénye is született, mely egyé nyilvánította a két várost.

Az elnyomatás idején kezelhették a hatóságok külön városnak Pestet és Budát, a magyarság valamennyi számottevő vezető embere, akár az emigrációban tevékenykedett, akár a passzív ellenállást szervezte, s a kiegyezést készítette elő itthon, a várost egységesen a jövő magyar állam fővárosának és jelképezésének tekintette. S azután is még, hogy a kiegyezés után az igazgatás tekintetében is egygyé lett a két város, azok, akik az ország megerősödését gazdasági és társadalmi szerkezetének átalakulásától várták, Budapestet tekintették a fejlődés előre tolt állásának. Számuk, sajnos, túlságosan is csekély volt, skálájuk viszont túlságosan is széles, széthúzott és elaprózott. A kiegyezés ellenzői éppúgy helyet foglaltak benne, mint létrehívói és védelmezői. Mert bármi messze került is például Gyulai csoportja a 48-as eszményektől, az átalakulást, a polgárosodást, bármi lassítottan is, de még mindig akarta, s minden város-ellenesség, Budapest-ellenesség mélyen idegen volt tőle. Jel-

lemző módon nemcsak frissen megindult lapját nevezte ő is újra, mint előbb Eötvös, azután Csengery, Budapesti Szemlének, hanem szerető humorral, melegséggel teljes verseket is írt róla, s végső éveiben Beöthy Zsolt képtelen támadásával szemben harciasan oltalmára is kelt. S ha Arany megcsipkedte is Vojtinájában a város visszasságait, dicsérte is szépségeit, s ha vágyódott is gyermekora emlékeinek színhelyére — Tompának s Ercseynek írt levelei, meg öregkori versei hozzá való ragaszkodásáról is tanúskodnak. Fia pedig nagy verses regényének egyik legszebb leíró részét szentelte, amint mondta: „a jövő városának”, „a szép ifjú Budapestnek”, s kifejezte benne azt az óhaját is, bárcsak mielőbb hazai kézben lenne a város gazdagsága is, ipara és kereskedelme egyaránt. Az ifjú liberálisok pedig zászlóvá, mozgalommá, szinte divattá tették Budapest formálásának ügyét. Toldy István, a legpestibb pesti, a nagy irodalomtörténész radikális fia nemcsak a parlamentben kívánt látni mielőbb „új embereket”, városi polgárokat, iparosokat, kereskedőket és hivatalnokokat, de hosszú tárcákat is írt a városi életforma kialakításának sürgetésére és népszerűsítésére. Keleti Károly, a jövő nagy, európai formátumú statisztikusa pedig tanulmányok egész sorozatát bocsátotta közre, miképp lehetne a város külsejét is egy korszerű polgári nemzet méltó fővárosává formálni. Utcára, szoborra, parkra, közlekedésre, külvárosra — mindenre kiterjedt a figyelme.

Az első zavaró hangok az ifjú polgári nacionalisták körében hangzottak föl. Arany is szerette volna, ha mielőbb magyarul beszélt volna ez a város, de soha eszébe nem jutott, hogy bármi nyomást vagy akárcsak valamely olcsó eszközt is helyesnek tartson ennek érdekében. A Rákosi Jenő és lapja, a Reform köré tömörült fiatal túlzó nemzeti, sovíniszta csoport azonban Budapest nagygyá fejlesztését éppoly türelmetlen hévvel sürgette, mint amily türelmetlenül követelte magyarosítását is. Ismerjük el, a nagyváros mindennapi életformáinak, társadalmi-gazdasági-művelődési szervezetségének kialakulását kétségkívül elősegítette a nyelvi egységesülés. Az igazán kártékony abban a módban rejtett, ahogy ezt az egységesülést, ahogy ezt a magyarosodást megvalósítani kívánták. Rákosi a városi magyar nyelv kialakítása helyett a parasztság kicifrázott, sallangosan kimódolt nyelvét akarta rátkülmálni a városra. Egy állítólagos népiességét. Mindegy, hogy miről, csak ízesen, zamatosan, vidékiesen beszéljenek a színpadon, ez volt Népszínházának bevallott programja. Kazinczy egykori törekvése fordult itt visszajára. Ő csiszolt, korszerű nyelvet akart, az írást ezért pártolta még akkor is, ha nem volt is művészien magas és eredeti. Rákosi törekvésében az 1850-es évek kelmeisége támadt új életre. Hamarosan csatlakozott hozzá Szarvas Gáborék félresiklott nyelveműelő törekvése s a népnemzeti iskola néhány epigon híve. Imre Sándor például már nemcsak a paraszti nyelvet, hanem az alföldi cívis városok szokásait, életfelfogását is követendő példának tartotta „a kaputos, nadrágos proletárok”, a nagyvárosi szegény értelmiség, mint ő mondta: „izgága” szellemisségével szemben.

Az igazi fordulat azonban a nagybirtokos agráriusok és a magas klérus jobboldali ellenzéki mozgalmaival a kilencvenes években köszöntött be. Budapest neve, mindenekelőtt pedig Pesté most kettős jelképpé vált. A nemzetietlen hagyománytagadásé, az erkölcsi lezúllásé, a társadalmi fölforgatásé, az ízlésbeli megbízhatatlanságé a jobboldali reakció száján, a liberális polgári haladásé, az európai korszerűségé, a kifinomult ízlésé s a szemléleti toleranciáé a polgárság ajkán. Nem lehet kétséges, hogy az agráriusok támadása kártó-

kony, sőt életveszélyes demagógia volt, amely aztán a „Vádolom ezt a bűnös várost”-féle ostoba Horthy-jelszóban nyerte el szégyenletes végkifejlését. Az sem lehet kétséges, hogy ez a polgárság, bármily sok gyengesége, gyávagsága, önzése volt is, jobboldali támadóival szemben a nemzet igaz érdekeit védte.

A jelszó, a mag azonban el volt vetve, amelyből sokszoros átalakuláson át — sokszoros tartalommodosuláson és tartalomcserén át — újabbkori irodalmunk egyik legképtelenebb félreértése, álellentéte, hamis alternatívája, a népies—urbánus ellentét bontakozott ki. Annál könnyebben, mert a polgárság viszont elsősorban, ha nem is kizárólagosan csak önmaga érdekeire tekintett, ez látkörén kívül hagyta a parasztság ügyét éppúgy, mint a munkásnegyedekét is. Különösen a forradalmak bukása után, midőn a polgárság nagy többségét kompromisszuma, szövetsége az újra szerveződő birtokosi hatalommal végképp érzéketlenné tette a nemzet többségének szociális problémái iránt. Az írók többsége állandóan vagy időszakosan Budapesten élt, mégis a képtelen ellentéttel hagyták magukat megkülönböztetni és elválasztani; egy táborba kerültek így olyanok, akiknek vajmi kevés közük lehetett egymáshoz, s elszakadtak olyanok, akiknek egymás mellett lett volna a helyük. Mert a városi kazánfűtő s a pusztai uradalmi cseléd emberi méltóságát egyaránt számonkérő Illyés ugyan miben volt városellenes, s az alföldi faluváros kisembereinek s a pesti nincsteléneknek elmulasztott életét egyaránt visszakövetelő Nagy Lajos ugyan mennyiben volna kevésbé a nép írója, mint az, aki csak a parasztság sorsát vetíti elének? Különösen, ha a megoldást is ugyanabban, egy szociális vagy éppen szocialista társadalom fölépítésében látták. Nem a város és a vidék ellentétéről volt szó, hanem azokéről, akik felelősséggel és hűen ábrázolták társadalmunkat s azokéről, akik csak mulattatni óhajtottak vagy valamely beteg, ködös rögeszme szolgálatába szegődtek. A valóban jelentősek sohasem tudták magukat ilyen kategóriákba zární, sem az említettek, sem József Attila, sem Ady vagy Ady nagy nemzedéke.

5. Ezzel azonban már mélyen benne is vagyunk harmadik kérdéskörünkben, az élmény kérdéskörében.

Van-e hát sajátos budapesti élmény s budapesti irodalom? Igennel is, nemmel is válaszolhatunk. Lényegét tekintve a földbirtokosi s a polgári hatalom kettős szorításában hirtelen felnőtt nagyvárosok élményével rokon vagy azonos Budapest élményvilága. A semmi más társadalommal pontról pontra nem azonos magyar társadalmi szerkezet, etnikai rétegződés, demográfiai jelleg viszont a mondott nagyvárosi élménykörön belül kétségkívül biztosít egy sajátos színt, koloritot. Budapest irodalma tehát a magyar nagyváros irodalma, mivel azonban országunkban egyetlen nagyváros volt és van, a magyar nagyváros irodalma egyenlő Budapest irodalmával.

Nagy Ignácon s Kuthy Lajoson szokás kezdeni, s Jósika Kétemeletes házával folytatni. Ez a szokás helyt is áll, meg nem is. Nem azért nem állja meg a helyét, mert az említettek nem voltak igazán maradandót alkotó nagy írók. Hanem azért nem, mert csak koloritjuk pesti annyira, amennyire; de sem általában a nagyváros élményének lényegét, sem ezen belül Pest nagyvárosi lényegét nem ragadták meg, s még nem is ragadhatták meg. A nyugati nagyvárosok elképzelt színeit keverték a fölpezsdülő vidéki város valóságos életképeivel. Akinek képzeletében — történelmi, forradalmi olvasmányai nyomán — az osztálytársadalmak nagyvárosának világa, nyomorúsága megképződött, s a belőle következő nagy és következetes emberi magatartás kiépült, az — bármi

furesán hangozzék is — a kommunisztikus tanokig előre hatoló Petőfi volt. Az Apostol Petőfije. Művek nélkül, a városi valóságot híven elénk rajzoló művek nélkül — mert Az Apostol végül is nem ilyen valóságot rajzol — pusztán mentalitás alapján mégsem mondhatjuk egyértelműen őt a születő nagyváros írójának. Arany már sokkal inkább a városi valóság megélő költője; mégpedig, a közhittel ellentétben nemcsak az Őszikék Aranya, hanem már az 1860-as évek elején Pestre érkező Arany is. A polgári nagyvárosban élő ember otthontalanságának, kivetettségének, magányának, zaklatottságának és céltalanságérzetének oly megrendítő teljességgel Adyig, mint ő Az Örök zsidóban nemigen adott irodalmunkban senki sem hangot: „Oh mily tömeg! s én egyedül / Utam habár közé vegyül. / Érzem, mint csónak a habot, / Hogy átmenet mind rámcsapott. / Rohannom kell — s a földi boly / Mellettem gyorsan visszafoly: / Ködfátyolkép az emberek: / S én egy arcot sem ismerek. / Az üstökös meg' s visszatér, / Kiröppent nyíl oda is ér / Az eldobott kő megpihen: / Én céltalan, én szüntelen / Tovább, tovább.

A kiegyezés ifjú liberálisai a társadalombíráló realizmus kemény, őszinte szándékával fogtak a pesti polgári világ ábrázolásához is. De nagyon jellemző az, hogy az évtized vezérműve, Arany László A délibábok hőse c. verses regénye is csak a leírásig jutott el pesti részleteiben, s a megrendítőt, a nagy belső rajzot, a lélektani földidézzel áthatott társadalomábrázolást a vidékről nyújtotta. S még jellemzőbb az, hogy a tősgyökeres pesti, a sokadízigen polgár Toldy István is párizsi környezetet választott regényében a maga társadalmának rajzára; amidőn pedig az Új emberek c. drámájának polgár alakjait Pestről vette, csak papírfigurákat rajzolt. S Keleti Károly is, hatalmas, s mélyen átélt műveltsége s igaz progresszivitása ellenére is, csak történeti s vidéki életképeket tudott elképzelni az leendő középületek mennezetképein.

A kiegyezés után irodalmunkban az epika került az élre, de a városi világot, a pesti világot csak a századfordulón sikerült megragadnia. A magyar polgári világ, a pesti polgári világ nem érett meg még az epikára; — vagy fordítva: az epika nem érett meg megerőpantul bonyolult és zűrzavaros szövedék ábrázolására. A nyolevanas években a nagyváros világát annyira, amennyire a líra tükrözte, Vajda, Endrődi, Reviczky, Rudnyánszky lírája. A várossal kapcsolatos élményeik azonban többnyire a városba szorult vidéki ember mélabúját s érzelmes vágyódását tükrözték gyermekkoruk természetesnek, otthonosnak, családiasnak érzett világa után. Verseik életképi keretét, dalaik utalásra tömörített jelenet készletét többnyire a város szociális miliójének kirívó vagy irodalmi sablonelemei szolgáltatták. A perdita, a kerti házban kitelelő szegény, a piacon vágyakozva nézdegélő éhező, a pénzes kitartottba szerelmes kopott diák, a családjáért tolvajlásra kényszerült semmitelen értelmiségi — állandóan visszatérő figurái ennek a tiszta szándékú, de naiv szociáliszentimentalizmustól nem ment irodalomnak.

A városi kisember vagy éppen a proletár szociális miliójének alapelemei, a városi ember mindennapjainak lényege a Hét korszakában irodalmi publicisztikájában és novellisztikájában lett az elbeszélés fő materiája. Ambrus Zoltán, Kóbor Tamás, Thúry Zoltán, Papp Dániel, Ignóty és a többiek városi tárgyú tárcáiban és elbeszéléseiben a naturalizmus sohasem vált úgy, mint Zoláék iskolájában önmagát igazolni vágyó dogmává. Társadalmi törekvéseik és írói rajzaik harmonikusan fedték egymást: jól általánosító, sőt, jelképpé emelhető típusokat választottak; az irodalmi, az irányzati program nem homályosította el társadalmi célkitűzéseiket.

Ugyanakkor azonban a nagyvárosi, polgári világ lelkiségének gyötrő belső ellentmondásai, emberidegen létezési módjai nem kerültek oly éles megvilágításba, mint a Monarchia két testvér nagyvárosának irodalmában, a Káfkát előkészítő Prágában s a Musil-t előrejelző Bécsben. Nagyon jellemző, hogy Ambrus ily irányú vállalkozásai csak mindig részleteiben sikerültek valamelyest, s Gárdonyi nagyszerű kisregényében, *Az öreg tekintetesben* is csak kívülről a városba helyezett vidéki figura segítségével tudta fölidézni a polgári nagyváros, a kövi város elembertelenítő légkörét. Csak Bródynak, aki fölébe magaslik a századforduló városi írónak, sikerült ezt a világot belső hitellel is megrajzolni, néhány szép cselédnovellájában, művésznovellájában, s a kispolgári világot ábrázoló elbeszélésben. Tehetségén túl bizonyosan éppen azért, mert nem helyit és nem részlegest akart, hanem a társadalom egészének betegségét kívánta megragadni a bemutatott emberi sorsokon át. Ebben is előde a századelő polgári világának belső nyomorúságait is tökéletesen felszínre hozó Adynak.

Adyval úgy van egy kissé ez a város, mint volt Pest Petőfivel. Cikkeiben nagyon gyakran, novelláiban is sokszor, verseiben azonban viszonylag ritkán szerepelt Budapest mint motívumkeret. De kora polgári létének, polgári léte válságvilágának teljes gondolati-érzelmi átélésének élménye az ő verseiben öltött legművészebben, leghitelesebben testet. A polgári világ megvalósításának és meghaladásának szükségét s e szükséges folyamat minden keserű visszásságát átlátta. A polgári világ ama kísértetiesége, amely ott van a bécsiek vagy a prágaiak műveiben, ott van az ő verseiben is, különösen 1912 után, de az ő verseiben emellett ott van mindig az a történeti, az a szociális, az az etikai elszánás is, amely ezt a világot meg is akarta változtatni. Ha a lokális színeket tekintjük, akkor nem jellegetesen pesti költő ő, ha azonban annak a világnak a lényegét, amelynek fejlődési centruma a nagyváros, akkor a kor mindenfajta költészetének, a nagyvárosinak is, a a pestinek is, első számú embere ő.

Túlélő kortársait és két háború közti író utódait a nagyváros, azaz Budapest tekintetében három csoportba oszthatjuk. Az elsőbe azok tartoznak, akiknek vezérpéldájaként Herceg Ferencet említhetjük. A városban élő s a város civilizációs szokásaiból meg polgári erkölcsiségéből sokat átvett birtokos osztály írói ezek. Budapest számukra a reprezentálás, a szórakozás vagy az utálkozás alkalmá. A másodikba ama polgári írógárda sorolható, melynek skálája fajsúly és témavilág tekintetében egyaránt mérhetetlenül széles, amely Máraitól Molnár Ferencig, Szép Ernőtől Szomory Dezsőig, Harsányi Zsolttól Hevesi Andrásig terjed. Ez a réteg belülről rajzolta a polgárság világát. Vannak köztük, akik következetesen megmaradtak a polgárság világánál s azon belül Budapest miliójénél, mint például Szép Ernő, voltak, akik egyre jobban közeledtek, osztályukkal együtt, a birtokosi réteg íróihoz, mint Harsányi Zsolt vagy a nagyon tehetségesen indult s hazai bestsellerségbe fulladt Márai. S végül voltak, szép számmal, akik egyre inkább a harmadik nagy tábor, a városi proletárság s a falusi szegénység írói felé fordultak vagy át is léptek azok táborába. Sárközy György vagy Radnóti Miklós példázhatja ezt.

A polgárságot saját társadalmi—etikai—esztétikai normáinak alapján megrajzoló polgári írók éppen akkor adtak jelentős ábrázolást, ha vagy ez utóbbi közeledés oldaláról, vagy az egyetemes történelem valamely nagy művelődési, gondolati vagy etikai eszménye oldaláról rajzolták a főváros világát. Így született meg az a regény, amely talán legmélyebbre s legművészebben hatolt a pesti hivatalnok polgárság világába, Kosztolányi Édes Annája, így Babits

Halál fiainak pesti részletei, így Szabó Lőrinc ifjúságának lázadó pesti versei. Akiknél ez a közeledés vagy ez az áthangolás nem ment végbe, többnyire, szinte szükségszerűen csúsztak tehetségük szintje alá. Márai említett példája mellett elég a szintén nagyon tehetséges Molnár Ferencére utalni. A szentolvajoktól meg Az éhes várostól a Játék a kastélyban-ig kétségkívül lefelé vezet az út. S bármily illúzióröntő, mégis itt kell szólnunk arról az íróról, akit a közvélemény egy része Pest és Buda legjellemzőbb írójának vél, Krúdy Gyuláról. Tehetségéhez nem férhet kétség, de ahhoz sem, hogy műve mögül mind e közeledés, mind valamely nagy művelődési, gondolati s etikai eszmény vonzása, mozgatója hiányzott. Kosztolányi saját, éppenséggel nem alacsony szintje fölé emelkedett az Édes Anná-ban, Krúdy roppantúl egyenetlen, töredékes és saját sablonjait örökké újraismétlő alkotó maradt. S ami még sajnálatosabb, a hangulat megjelenítésénél nemigen lépett tovább. Bizonytalan értelmű nosztalgiai vezették tollát; helyi szín és különleges milió van benne bőven egy álombeli Pest - Budáról, a valóságos nagyváros lényeges elemei vagy éppen gyötrő problémái azonban meglehetősen ritkán kerültek írásaiba.

Ídeje azonban áttérnünk a harmadik csoportra, a Budapestet a proletárság szemével nézők csoportjára. Ez a város nemcsak azzal dicsekedhet, hogy a pétervári mellett a legnagyobb arányú proletárforradalmat vívta meg a világháború végén, hanem azzal is, méltán, hogy olyan proletárirodalmat mondhat magáénak, amelyet a világ legnagyobb s legősibb ipari központjai közül is csak kevés. S nemcsak a szociális kérdéskör intenzitása tekintetében, nemcsak az eszmei élesség szempontjából, de a művészi szint, a művészi megújulás vonatkozásában is. A sor, tudjuk, Kassáktól József Attiláig ível. S ez a proletárirodalom pontosan azt a szerepet töltötte be, amit a kor marxista elméleti irodalmának leghaladottabb árnyalata. Az adott világ legegységesebb ábrázolását és kifejezését adta. Osztályirodalom volt ez a szó legmagasabb értelmében, de az egyetemes emberiség kérdéseinek legmélyebb átvilágítása is. S ha Kassáknál ez a törekvés, rendkívüli költészettörténeti jelentősége ellenére, gyakran szándék maradt, József Attilánál száz százalékig megvalósult. De ne legyünk igazságtalanok: a semmiből indult, autodidakta, a proletársorsot önként vállaló fiatalember tudatosulásának olyan rajzával, mint amivel mi rendelkezünk az Egy ember élete első kötetében, az egyetemes proletárság is kevésbé rendelkezik. S a fiatal Kassákot nagy versei éppúgy a 20. századi nagyvárosi költészet megteremtőinek élvonalába állítják, mint töredékesen megvalósított kísérletei is. Majakovszkij mellé, Brecht mellé, Nezval mellé, Breton mellé.

József Attila pedig nemcsak a polgári nagyváros világában élő proletárság szociális és lelki problémáit fejezte ki tökéletesen, klasszicitással, nemcsak politikai jövőjének egyetlen lehetséges útját jelölte ki, hanem olyan lelki-szellemi-bölcséleti problémákra is igen határozottan válaszolt, amelyek a szocializmus megvalósítása közben s a megvalósított szocializmusban egyaránt nagy hangsúllyal jelentkeznek. Ezekkel a problémákkal a kor elméletírói rendszerint még nem számoltak, még nem néztek szembe. József Attila, természetesen, nem lokális, regionális vagy éppen provinciális értelemben legnagyobb költője a magyar fővárosnak, hanem abban az értelemben, hogy jól tudta, hogy a szükségszerűen s egyre fokozottabban iparosodó társadalomban az emberiség, a nemzet, az egyén jövőjének sorsának milyensége a városban dől el. De tudta azt is, hogy a város sorsa elválaszthatatlan a vidékétől, hogy a városi szegény ügye eltérhetetlen a mezei proletáretől. S egyben tudta azt is, hogy a társa-

dalmi rend átalakítása automatikusan nem hozza magával a tudat gyötrelmeinek feloldását. A korszak legnagyobb európai gondolkodóival került egy sorba a problémák érzékelésében, de míg azok egy része polgári rész-megoldásokat kísérelt meg, ő egyetemesebb s biztosabb megoldások felé mutatott. Annak a társadalomnak, amelynek életformája, létezési formája végleg a városi, az ipari társadalom lett, ő volt nemcsak itthon, de európai viszonylatban is egyik legnagyobb s egyik leghitelesebb megszólaltatója. S így a két háború között nemcsak az egész magyar irodalomnak, de Budapestnek is ő volt, s ő mindmáig egyik legnagyobb s a legjelentősebb költője akár lokálisan, akár egyetemesen, akár szociálisan, akár tudati tekintetben, akár millió szemszögéből, akár érzelmi tekintetben nézzük a kérdést. Benne Budapest, ha késve is, az irodalomban is megadta azt, hatványozottan adta azt, amit e nagyvárostól elvárhatott a világ.

Az MTA elnöksége
— az 1976. évi közgyűlés után —

Elnök: *Erdey-Grúz Tibor*

Főtitkár: *Márta Ferenc*

Alelnökök: *Csáki Frigyes, Pach Zsigmond Pál, Szentágotthai János*

Főtitkárhelyettesek: *Köpeczi Béla, Láng István*

A közgyűlés által közvetlenül választott tagok:

Friss István

Hollán Zsuzsa

Jánossy Lajos

Nemecz Ernő

Straub F. Brunó

Tamássy István

Tétényi Pál

Újfalussy József

A tudományos osztályok választott elnökei:

Balogh János

Beck Mihály

Bognár Géza

Donhoffner Szilárd

Eörsi Gyula

Martos Ferenc

Mátrai László

Somos András

Szabolcsi Miklós

Tarján Imre